



Bilgi Yönetimi Dergisi

Cilt: 7 Sayı: 1 Yıl: 2024

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/by>



*Hakemli Makaleler
Araştırma Makalesi*

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 28.02.2024
Kabul tarihi: 25.06.2024
Yayınlanma tarihi: 30.06.2024

Article Info

Date submitted: 28.02.2024
Date accepted: 25.06.2024
Date published: 30.06.2024

Anahtar Sözcükler

*Münif Paşa, Osmanlı Aydını,
Türk Kütüphaneciliği*

Keywords

*Münif Pasha, Ottoman
Intellectual, Turkish
Librarianship*

DOI numarası

10.33721/by.1444563

ORCID

0000-0002-5095-9098 (1)
0000-0003-4040-3966 (2)



Entelektüel Bir Kişilik Olarak Münif Paşa ve Türk Kütüphaneciliğindeki Yeri

*Münif Pasha as an Intellectual Personality and his Place in
Turkish Librarianship*

Sinan GÜNEŞ

Kırıkkale Üniversitesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, Öğr. Gör.,
sinangunes92@gmail.com

Bülent YILMAZ

Hacettepe Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi,
byilmaz963@gmail.com

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türk dünyası içinde önemli bir "Osmanlı entelektüeli/aydını" olarak bilinen Münif Paşa'nın Türk kütüphaneciliği açısından önemini ve etkilerini yaşamış olduğu dönem koşulları bağlamında ortaya koymaktır. Araştırmada betimleme yöntemi ile bir nitel araştırma yöntemi olan literatür incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Münif Paşa'nın yaşamış olduğu dönemle ilgili tarihi kaynaklara ve Türk kütüphaneciliğindeki yerini ve önemini aydınlatacak alan yazın kaynaklarına literatür taraması ile ulaşılmış ve elde edilen kaynaklar analiz edilmiştir. Çalışma bulgularına göre, dönemin en önemli entelektüel kişiliklerinden birisi olan Münif Paşa'nın kütüphanecilik ile ilgili önemli yaklaşım ve düşüncelere sahip olduğu, eğitim ve kültür yaşamı başta olmak üzere birçok entelektüel, hukuksal ve yönetsel etkinlik ve çaba içinde yer aldığı görülmüştür. Dönemin kültürel yapısı içerisinde toplumun bilimle tanışmasını sağlamak için Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'yi kurduğu ve cemiyetin yayın organı olan *Mecmua-i Fünun* dergisini çıkardığı anlaşılmıştır. Günümüz Türk kütüphaneciliği üzerinde önemli tarihsel etkiye sahip olan cemiyetin kütüphane nizamnamesi ve Münif Paşa Layihası, Münif Paşa'nın kütüphanecilik faaliyetleriyle doğrudan ilgilendiğini göstermektedir. Münif Paşa, yaşamış olduğu dönemde Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma hareketlerini görme fırsatını yakalamıştır. İlgili dönem içerisinde Osmanlı Devleti'ne ve topluma birçok farklı ünvanda hizmet etmiştir. Bu hizmetleri boyunca halkın her alanda bilinçlenmesi için dergi, gazete, kitap yayınları oluşturma, cemiyet ve kütüphane kurma gibi kültürel etkinlikler içerisinde yer almıştır. Günümüz Türk kütüphaneciliğine temel oluşturacak yaklaşımı, fikirleri ve bu fikirleri uygulama çabaları ile döneminin çok yönlü eğitim-kültür insanı ve entelektüeli/aydını olarak yaşamıştır. Sonuç olarak, Münif Paşa'nın Türk kütüphaneciliğinin gelişiminde entelektüel, yasal ve bilimsel katkılarının olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma süreci içerisinde döneminin aydınlarından birisi olarak nitelendirilen Münif Paşa'nın eğitim ve kültür konusuna dair yaklaşım, düşünce ve çabalarının Türk kütüphaneciliğinin gelişimi üzerinde son derece önemli etkilerinin olması ve bunun diğer bazı çalışmalardan farklı olarak dönem koşulları ve Münif Paşa'nın genel entelektüel kişiliği bağlamında ortaya konması çalışmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır.

Abstract

The aim of the study is to reveal the importance and effects of Münif Pasha, known as an important "Ottoman intellectual" in the Turkish world, in terms of Turkish librarianship, in the context of the conditions of the period in which he lived. The descriptive method and the literature review method, which is a qualitative research method, were used in the research. Sources explaining Münif Pasha's place and importance in Turkish librarianship during his lifetime were accessed through literature review. Then, the obtained sources were analyzed. According to the study findings, it was seen that Münif Pasha, one of the intellectual figures of his period, had important thoughts

about librarianship. Münif Pasha made an intellectual, legal and administrative effort, especially in education and cultural life. He founded the Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye to ensure that society was introduced to science. He published the magazine Mecmua-i Fünun, which is the publication of the society. The library regulations and Münif Pasha's Declaration show that Münif Pasha was directly interested in librarianship activities. Münif Pasha had the opportunity to see the westernization movements of the Ottoman Empire during his time. Münif Pasha had the opportunity to see the westernization movements of the Ottoman Empire during his time. He served the Ottoman Empire and society in many different titles during the relevant period. During these services, he carried out cultural activities such as creating magazines, newspapers, books, establishing societies and libraries to raise public awareness in all areas. He lived as an intellectual of his time with his approach, ideas and efforts to implement these ideas that would form the basis of Turkish librarianship. As a result, it can be said that Münif Pasha made intellectual, legal and scientific contributions to the development of Turkish librarianship. The originality of the study is that Münif Pasha's approach to education and culture with his intellectual personality during the westernization process and his extremely important effects on the development of Turkish librarianship.

1. Giriş

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren XVII. yüzyıla kadar ileri bir medeniyete sahip olmuştur. Tarihi kaynaklara göre Osmanlı Devleti'nin 1600'lü yıllarda karşılaştığı savaşlar, devleti başta askeri ve ekonomik konular olmak üzere birçok açıdan yıpratmıştır. Bu savaşlar sonrasında Osmanlı Devleti'nin askeri ve politik gücü zayıflamaya başlamıştır (Tacan, 1999, s.129-137). Osmanlı Devleti söz konusu yıpranmanın etkilerini azaltmak istemiş ve XVIII. yüzyıldan itibaren Batılılaşma hareketlerine başlamıştır. Bu süreç daha çok ilgili dönemin askeri gelişmelerine dayalı olarak ortaya çıkmış ve XIX. yüzyıla kadar askeri boyutlarıyla ele alınmıştır (Karal, 1999, s.13). Buna göre Batılılaşma hareketleri öncesindeki yıpranma devletin farklı alanlarına olumsuz etki etse de Batılılaşma fikrinin daha çok askeri faaliyetleri içerdigi söylenebilir.

Günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından önceki yüz yılı kapsayan XIX. yüzyıl, söz konusu dönem içerisinde gerçekleşen sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitsel gelişmeler açısından günümüz devlet kurumları için tarihi bir dayanak oluşturmaktadır (Afyoncu, 2018, s.221). Bu noktada modern Türkiye'nin anlaşılabilmesi için XIX. yüzyılda gerçekleşen ve etkisinin hâlâ sürdüğü düşünülen Batı hareketlerini Tanzimat Dönemi'nden itibaren değerlendirmekte fayda bulunmaktadır (Hanioğlu, 2006, s.49). Böylece araştırma konusu ile ilgili nitelikli bir değerlendirme için katkı sağlanacaktır.

Tanzimat'ın kelime anlamı için düzen ve nizam ifadeleri kullanılmaktadır. Tanzimat kavramı ise bulunan dönem itibariyle siyasi, idari, iktisadi, sosyal ve kültürel yapılanma olarak ifade edilmektedir (İnalçık, 1964, s.629). Tanzimat için devletin bütün işleyişini bir düzene sokarak, Batı dünyasının gelişmelerini topluma aktarabilme çabası şeklinde bir tanımlamadan da söz edilmektedir (Karal, 1999, s.13). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Tanzimat'ın bir toplum düzenlemesi olduğu söylenebilir.

Dünya medeniyetlerinin gelişim süreçleri içerisinde en önemli dönüm noktalarından biri olarak gösterilen ve XV-XVI. yüzyıllarda İtalya'da başlayan "Rönesans", daha sonra tüm Batı devletlerine yayılmış ve eğitsel, kültürel, toplumsal birçok açıdan önemli gelişmelere sahne olarak Avrupa'nın yükselişine temel oluşturmuştur. Batılı devletler, XVIII. yüzyıla başlayan sanayileşmeyi ülke topraklarında yaygınlaştırırken, matbaanın bilgi aktarımındaki rolü daha etkin kullanılarak askeri, ekonomik, kültürel ve eğitsel gelişimin hızı artmıştır. Sanayileşmenin getirdiği yeni bilgi üretimi Osmanlı Devleti için de oldukça önemli hâle gelmiştir. Bu önem daha çok askeri gelişmelerin takip edilmesiyle sürse de Batılı toplumların her alandaki bilgi üretimi Osmanlı Devleti'nin diğer alanları da takip etmesini zorunlu kılmıştır (Sayılı, 1985, s.310). Bu ifadeye göre, Osmanlı Devleti Batı uyarlıklarındaki askeri gelişmelerin yanı sıra sürecin gereği olarak toplum kalkınmasına yönelik diğer gelişmelere de ilgi göstermek yönünde davranma eğiliminde bulunmuştur.

Rönesans'ın ardından Batı toplumu içerisinde gerçekleşen sanayi devrimi, toplumsal hayatı bilgi ile güçlendirerek kültürel bir gelişime de kaynaklık etmiştir. Batılı toplumların bünyesinde hızla gelişen bu temelin aksine, Osmanlı Devleti'nde dönemin önemli gelişmeleri hakkında bilgiye sahip olma isteğinin yeteri kadar oluşmaması ve bilgi gereksiniminin farkına varılamaması, devlet kurumlarının da toplumsallaşması açısından bir sorun olarak görülmüştür (Anameriç, 2012, s.3). Nitekim Osmanlı Devleti de Sanayi Devrimi'nin getirdiği diğer yeniliklerle beraber toplumsal gelişim için Batı devletlerinin seyrini izlemiş ve çağdaşlaşma çabaları adına 1839 yılında Sultan I. Abdülmecid'in imzasıyla ilk resmî girişim uygulamaya konulmuştur. "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" ya da "Tanzimat

Fermanı” olarak bilinen bu düzenleme Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanmıştır (Lewis, 1993, s.107). İlgili alan yazın kaynaklarına göre, devlet içerisinde sosyal, kültürel, bilimsel, eğitsel ve hukuksal açıdan köklü reformların gerçekleştirildiği XIX. yüzyıl, ortaya koydukları açısından genel olarak “Tanzimat Dönemi” olarak nitelendirilmektedir.

Tanzimat aracılığıyla ortaya koyulan toplumsal düzenlemeler, halka sunulan eğitimin iyileştirilmesi hedefine temel oluşturmuştur. Bu sayede Osmanlı toplumu içerisinde yeni bir sosyal düzen ve yaşam alanı hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda eğitim sürecine destek olan kültürel gelişmeler de bu dönem itibariyle hızlanmıştır (Anameriç, 2012, s.3). Buna rağmen, Tanzimat Fermanı’nda dönemin eğitim, bilim, kültür konularına açıkça yer verilmemesi halkın yapılan yeniliklerle bütünleşmesine engel olmuştur. Tanzimat’ın ilanından kısa bir süre sonra toplumsal düzenlemelerin halka aktarılabilmesi için eğitim temelli bir gelişimin sürdürülmesi gerekliliği anlaşılmıştır (İhsanoğlu, 1987, s.2). Yeniliklerin halka indirgenmesi ve halk tarafından benimsenmesi için çaba harcanması, dönemin kültürel yapısında da değişmelerin olabileceğini göstermektedir.

Tarihi kaynaklarda 1839-1876 yılları arası genel olarak “Tanzimat Dönemi” olarak ifade edilirken, 1856’dan Kanun-i Esasi’nin 1876 yılında ilan edilmesine kadar olan dönem ise “İslahatlar Dönemi” olarak nitelendirilmektedir. Buna göre Tanzimat dönemi sonrası gerçekleşen diğer Batılılaşma hareketi “İslahat Fermanı” ile devam etmiştir. İslahatlar döneminde daha çok Osmanlı toplumu içerisinde yaşayan halkın eşit olması ile ilgili uygulamaların gerçekleştirildiği bilinmektedir (Erdem, 2010, s.327). Buna göre, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan tüm toplumlar için eşitlikçi bir yaklaşım tercih edildiği anlaşılmaktadır.

İslahat Dönemi’nin başlamasından kısa bir süre sonra, Münif Paşa’nın öncülüğünü yaptığı Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye kurulmuş ve Osmanlı Devleti içerisindeki ilk Türk bilim derneği özelliğiyle toplumsal hayata kazandırılmıştır. Derneğin sahibi olduğu *Mecmua-i Fünun* dergisi ve dönemin resmî gazetesi niteliğini taşıyan *Tercüman-ı Ahval* de cemiyetle ilgili toplumsal bilgilendirme yapmıştır (Anameriç, 2012, s.10). Batılılaşma hareketleri içerisindeki bu gelişmeler, dönemin aydınlarından biri olan Münif Paşa’nın toplumsal gelişim için önemli gördüğü “bilgi ve kütüphaneler” konusuna da temel oluşturmaktadır.

Tanzimat Fermanı Batılılaşma hareketlerini başlatan ilk adım olarak görülürken, ardından gelen İslahat Fermanı da bu amaca hizmet etmiştir. Osmanlı Devleti içerisinde yer alan tebaa anlayışı Batılılaşma hareketlerine dayanarak vatandaş anlayışına evrilmiştir (Aydoğdu, 2020, s.637). 1876 yılında tüm vatandaşların eşit haklara sahip olması gerekliliği üzerine ilan edilen ve Osmanlı Devleti’nin ilk Anayasası özelliğini taşıyan *Kanun-i Esasi* ile bu anlayış yasal zemine oturtulmuştur. Kanun-i Esasi veya diğer bir ifade ile ilk anayasa II. Abdülhamid Dönemi’nde gerçekleşmiş en büyük reformların başında gelmektedir. Gerçekleşen bu yenilikler Tanzimat’la başlayan modernleşme çabalarının devamı olarak görülmüştür (Ekinci, 1998, s.509). Kısaca, Osmanlı Devleti’ndeki modernleşme çabalarının Tanzimat Dönemi ile başladığı ve sürecin ileri yıllarda da devam ettiği söylenebilir.

Osmanlı Devleti’ndeki Batılılaşma hareketlerini topluma yayma fikri önemli bir adım olarak düşünülmüş ve bu fikrin uygulanması aydınlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Dönemin bazı aydınları Batılılaşma uygulamalarından önce toplumun zihin yapısında gelişime açık bir taraf bulmaya çalışmışlardır. Toplum aydınları olarak nitelendirilen bu kişiler, yeni uygulamaları aktarmak yerine halkı bilinçlendirmek ve eğitmek gerektiği üzerine durmuşlardır. Osmanlı Devleti’ndeki Batılılaşma hareketlerinin ancak toplum tarafından benimsendiği takdirde başarıya ulaşacağı öngörülmüştür (Batır, 2004, s.12). Batı medeniyetlerindeki hareketliliği halka doğru bir şekilde anlatacak kişilerin, Batı toplumunun gelişimini yerinde görmüş aydınlarca gerçekleştirilebileceği kabul edilmiştir. Bu amaçla, Osmanlı Devleti’nden Batı ülkelerine resmî görevle gönderilen sefirler, söz konusu aktarımı yapabilecek en doğru kişiler olarak ön plana çıkmaktadır. Sefirler gittiği Batı ülkelerindeki ilgili gelişmeleri hem gözlemlemiş hem de sefaretnameler aracılığıyla Batılılaşma döneminin “Osmanlı Aydını” sıfatına hizmet etmişlerdir (Unat, 1968, s.20). Bu kapsamda hem Osmanlı Devleti’nin eğitim sistemine göre eğitim almış hem de Berlin sefirliği görevi için Avrupa’ya gitmiş olan Münif Paşa, Batılılaşma hareketleri içerisinde nitelikli bir Osmanlı aydını olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batılılaşma hareketleri içerisinde önemli bir Osmanlı aydını olarak yer edinen Münif Paşa, her ne kadar eğitim konusunda son derece önemli bir aydın olsa da bu sınırlılığın kütüphanelerden ayrı bir hizmet alanı olarak düşünülmemeyeceğini hazırlamış olduğu layihasıyla ayrıca ortaya koymuştur (Cunbur, 1964, s.224). Buna göre, dönemin eğitim faaliyetlerinde toplumun bilinçlenmesi, eğitim-öğretime katılması ve gelişmelerden bilgi edinmesi üzerine sorumlulukların kütüphanelerce üstlenilmesi gerektiği Münif Paşa tarafından layiha ile ifade edilmiştir. Bu açıdan düşünüldüğünde, donanımlı bir Osmanlı aydını olan Münif Paşa'nın hizmetleriyle Türk kütüphaneciliği üzerine gelişmelerin yaşanması günümüz Türk kütüphaneciliğinin değerlendirilebilmesi için büyük önem taşımaktadır.

2. Münif Paşa'nın Hayatı ve Dönemin Kültür Yapısındaki Bilimsel Faaliyetleri

Münif Paşa, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli kültür merkezlerinden biri olarak gösterilen Ayıntab (Gaziantep) şehrinde doğmuştur. Münif Paşa'nın doğum yılı ile ilgili Hicri 1240 (1824) yılından başlayıp Hicri 1246 (1830) yılına kadar farklı tarihler verilmiştir. Dönemin resmî belgelerini ve devlet memurlarına ait sicil bilgilerini içeren Sicill-i Ahvâl Defterlerinde ise Münif Paşa'ya ait doğum yılı bilgisi Hicri 1246 (1830) olarak belirtilmiştir (Budak, 2002, s.28).

Resim 1

Münif Mehmed Paşa



(Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2006, s.9)

Münif Paşa'nın adı ile ilgili de bazı farklılıklar mevcuttur. Münif Paşa hakkında araştırma yapan İbnülemin Mahmut Kemal'in, *Son Asır Türk Şairleri* çalışmasında Mehmed Tahir Münif ismini kullandığı görülmektedir (İnal, 1969, s.997). Münif Paşa ile ilgili Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*'nde verilen bilgiye göre asıl isminin Mehmed Tahir olduğu fakat Mehmed Münif ve Tahir Münif isimlerini de kullandığı ifade edilmektedir (Doğan, 2006, s.9). Münif Paşa *Ceride-i Havadis* gazetesinde, *Mecmua-i Fünun* ve *Hazine-i Evrak* dergilerinde yayımlamış olduğu çalışmalarında Münif, Münif Efendi ve Münif Paşa isimlerini kullanmıştır (Budak, 2002, s.27). İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Münif Paşa'nın babasının Hoca Abdünnafi Efendi olduğunu belirtir. Abdünnafi Efendi'nin Ayıntab ulemalarından ve döneminin bilginlerinden biri olduğu ilgili kaynaklarda ifade edilmektedir (İnal, 1969, s.997).

Münif Paşa, eğitim hayatına doğmuş olduğu Ayıntab'da başlamıştır. Nuruosmaniye Medresesi'nde eğitim gördüğü sırada babası Abdünnafi Efendi'nin Kahire'ye görevlendirilmesi nedeniyle o da babasıyla Mısır'a gitmiştir. Kahire'de bulunduğu süre içerisinde eğitimine devam etmiş ve Kasr-ı Âli Medresesi'nde öğrenimini sürdürmüştür (Doğan, 2006, s.9). Çocukluk yıllarında gittiği Mısır'da babasından ve orada bulunan ulemeden Arapça, Mirza Senklâhdam isimindeki İranlı bir edipten de Farsça dersleri almıştır (Davud, 2017, s.454). Henüz çocukluk yıllarından itibaren hem Arapça hem Farsça dersler alan Münif Paşa'nın nitelikli bir eğitimle yetiştiği söylenebilir.

Münif Paşa ailesiyle beraber Mısır'da ikamet ederken, Osmanlı Devleti'nde de Tanzimat öncesi Batılılaşma hareketlerinde II. Mahmut Dönemi'ni kapsayan (1809-1839) gelişmeler olmuştur. Söz

konusu dönem itibariyle Mısır’da Batılılaşma hareketleri çerçevesinde hem sosyal hem de kültürel açıdan gelişmeler yaşanmıştır. Münif Paşa söz konusu gelişmelerin yaşandığı dönemde Mısır’da gerçekleştirilen Batılılaşma hareketlerini yerinde gözlemleme fırsatı yakalamıştır (Ülken, 1979, s.67). Söz konusu Batılılaşma hareketlerinin sancılı bir süreci içermesi Abdünnafi Efendi ve ailesini 1849 yılında Ayıntab’a dönmeye itmiştir. Kahire’de bulunduğu dönem içerisinde Arapça ve Farsça ile birlikte iyi düzeyde Fransızca öğrenen Münif Paşa, Avrupa kültürünün nasıl geliştiğini görmüş ve Ayıntab’a dönmeden yüksek öğrenimini Şam’daki Emeviyye Medresesi’nde tamamlamıştır (Doğan, 2006, s.9). Münif Paşa’nın doğduğu dönemden itibaren Ayıntab, Mısır ve Şam gibi önemli kültür merkezlerinde bulunması, onun eğitim-kültür alanındaki fikirlerinin gelişimine ve genel olarak entelektüel yapısına katkı sağladığını açıkça göstermektedir.

Bilimsel faaliyetleri için Şam’da bulunan Münif Paşa, 1850-1852 yıllarında ilk memuriyetine girerek devlet işlerindeki ilk deneyimini yaşamıştır. Arapça ve Farsçasını geliştiren Münif Paşa, Şam’dan sonra İstanbul’da Babıali Tercüme Odasına girerek Osmanlı Devleti’ndeki hizmetine devam etmiştir. Tercüme odasındaki görevinde de Fransızcasını ilerletmiş ve kendisini geliştirmiştir (Davud, 2017, s.454). Bu ifadelerle göre Münif Paşa’nın bilim öğrenme hevesinin ne denli üst düzeyde olduğu öğrenmiş olduğu yabancı dillerden anlaşılmaktadır. Ayrıca, dönemin Batılılaşma hareketlerini içermesi ve Münif Paşa’nın da bir bilim adamı olması nedeniyle dil öğrenmek için büyük çaba harcadığı görülmektedir. Doğu dillerinden Arapça ve Farsça, Batı dillerinden de Fransızca’yı bilmesi Münif Paşa’nın entelektüel kapasitesini, altyapısını ve çabasını göstermektedir.

Münif Paşa, kültürel birikimi ve eğitime olan ilgisiyle tercüme odasındaki hizmetinden sonra 1854 yılında Gelibolu Asakir-i Muavine Komisyonu Başkatipliğine atanmış, ardından da Batı modernleşme hareketlerini yerinde görebileceği Berlin Sefaretine görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme sırasında da Berlin Üniversitesi’ne giderek sosyal ve fen ilimlerini Batı dünyasının eğitimleri aracılığıyla öğrenmeye ve kendini geliştirmeye gayret etmiştir (Duran, 1986, s.806). Münif Paşa’nın Osmanlı Devleti adına gerçekleştirdiği her türlü görevi sırasında kişisel gelişimini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Onun, donanımlı bir “Osmanlı Aydını” olarak bilgiyi kullanabilme becerisine sahip olmayı temel kabul ettiği ve bunu eğitimle gerçekleştirmeye çalıştığı söylenebilir.

Münif Paşa, Berlin’deki görevinin sona ermesinin ardından İstanbul’da yeniden mütercimlik alanında hizmet vermeye başlamıştır. Münif Paşa’nın birçok farklı alanda elde ettiği bilgilerinden faydalanılmak istenmiş ve mütercimlik hizmetinin ardından sırasıyla “Meclis-i Kebir-i Maarif Reisliği”, “Tahran Sefirliği”, 1877-1884 yılları arasında “Birinci Maarif Nazırlığı”, “İkinci Maarif Nazırlığı”, “Üçüncü Maarif Nazırlığı” ve “İkinci Tahran Sefirliği” görevlerini ifa etmiştir (Batır, 2004, s.13,14). Buna göre, Münif Paşa’nın hayatı boyunca Osmanlı Devleti için farklı hizmet alanlarında görev yaptığı anlaşılmaktadır. Münif Paşa’nın çocukluğundan başlayarak edinmiş olduğu eğitim bilgisi, onu yüksek hizmet alanlarına taşıdığını göstermektedir. Özellikle eğitim bakanlıklarında bulunması, onun eğitimle olan ilişkisinin ne denli güçlü olduğuna işaret etmektedir.

Münif Paşa hem Doğu dünyasının hem de Batı dünyasının eğitim sürecini yerinde yaşayarak kendi kültürel gelişimine katkıları sağlamıştır. Yaşamış olduğu dönemin siyasal gelişmelerine de bağlı olarak Osmanlı Devleti’nin Batılılaşma hareketlerini doğrudan gözlemleme imkânı bulmuştur. Batılılaşma hareketlerinin ancak topluma aktarılabilmesi ile amacına ulaşacağını düşünen Münif Paşa, toplumun bilimsel gelişmelerin içinde yer alması gerektiğine olan inancı nedeniyle de 1861 yılında “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye” yi kurmuş ve toplumun bilimsel gelişmelerin içinde yer alması gerektiğine inanmıştır. Cemiyetin yayın organı olarak Osmanlı Dönemi’nin Türkçe ilk bilimsel dergisi olan *Mecmua-i Fünun* aynı yılda çıkarılmıştır (Banarlı, 1983, s.956). Toplum gelişiminin bilgi yolu ile gerçekleşeceğini düşünen Münif Paşa’nın, eğitim camiası yanı sıra döneminin en önemli kültür adamlarından birisi olduğu söylenebilir.

Münif Paşa öncülüğünde kurulan “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye”, dönemin bilim ve kültür anlayışını topluma kazandırma amacını taşımaktadır. 1865 yılına kadar bilim faaliyetlerini sürdüren cemiyet, amacına yönelik olarak modern bir bilim dergisi çıkarmayı hedeflemiş ve 47 sayı yayımlanan *Mecmua-i Fünun*’u 1867 yılına kadar halkın hizmetine sunmuştur (İhsanoğlu, 1996, s.276). Münif Paşa’nın çabaları ile kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, kitap telifi ve tercümesi, halka ders verilmesi ve *Mecmua-i Fünun* adında bir dergi aracılığıyla halka yayılması amacını nizamname içerisinde ilk üç

sıraya yerleştirmiştir. Bilim ve kültürü halka anlatmak amacıyla kurulan cemiyet aynı zamanda ücretsiz halk dersleri vermiş, Darülfünun konferansları gerçekleştirmiş, kütüphane ve kıraathane kurarak toplumun bilgiye ulaşmasını sağlamış, matbaa imkânı sağlayarak cemiyetin toplumu aydınlatma görevini üstlenen dergiyi çoğaltma fırsatı yakalamıştır. *Mecmua-i Fünun* dergisi içerisinde halkın her alanda aydınlanmasına yönelik felsefe, tarih, coğrafya, arkeoloji, iktisat, sanayi, pozitif bilimler, eğitim, kent hayatı, bayındırlık, dil, edebiyat, kültür, matbuat, halk sağlığı, politika, din, askerlik gibi birçok alanda bilgiler verilmiştir. Cemiyetin toplum yararına hizmet ettiği dönem, İstanbul'daki kolera salgını ve yaşanan maddi zorluklar sebebiyle sonlandırılmıştır (Budak, 2002, s.247). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Münif Paşa ve cemiyetin diğer aydınları, toplum kalkınmasının bilim, eğitim ve kültür aracılığıyla gerçekleşeceğini benimsemişlerdir. Hedeflenen toplum bilinci ise dönemin en önemli aydınlanma hareketlerinden sayılabilir.

Münif Paşa dönemin kültürel faaliyetleri içerisinde aynı zamanda gazetecilikle de ilgilenmiştir. Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma hareketleri içerisindeki gelişimini yansıtan *Takvim-i Vekâyi*, *Ceride-i Havâdis*, *Tercüman-ı Ahvâl* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerini ilgiyle takip etmiştir. Bu gazetelerden biri olan *Ceride-i Havâdis*, Münif Paşa'nın kendi bilgi ve düşüncelerini topluma aktarabilmesi için önemli bir rol oynamıştır. Nitekim 1860-61 yılları itibarıyla *Ceride-i Havâdis* gazetesinin yazarlarından biri olmuş ve böylece halkın bilgileneceği hakkındaki fikirlerini gazetede de yayınlama imkânı bulmuştur. *Ceride-i Havâdis* gazetesinin eki olan *Ruznâme*, Münif Paşa'nın halkı aydınlatma çabalarına fırsat oluşturmuştur. Münif Paşa *Ruznâme* içerisinde halkın bilgileneceği için düşündüğü konuları ele alarak dönemin ileri kültür adamları içerisinde yer almıştır (Tanpınar, 1988, s.180). Münif Paşa'nın Osmanlı Devleti'ndeki aydınlanma hareketlerini topluma aktarabilmek için çaba göstermesi, eğitimciliğinin yanında toplumun kültür kimliğine hizmet ettiğini ortaya koymaktadır.

Münif Paşa hayatı boyunca kendini geliştirerek oluşturduğu bilimsel birikimini kitaplara, makalelere ve şiirlerine de yansıtmıştır. Bu çalışmalar arasında *Muhaverat-ı Hikemiyye*, *Destân-i Ali Osmâni*, *Telhis-i Hikmet-i Hukuk*, *Medhal-i İlm-i Hukuk*, *İlm-i Servet*, *Mağdûrin Hikâyesi*, *Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyân* gibi önemli eserler bulunmaktadır. Bu eserler haricinde basılmış ve basılmamış olan birçok farklı konuda çalışması bulunmaktadır (Tahir, 1972, s.240). Söz konusu yazınsal üretim ışığında, Münif Paşa'nın bilimsel faaliyetleri kapsamında çok yönlü bir "Osmanlı Aydını" sıfatını sergilediği açıkça söylenebilir.

Münif Paşa, son görev yeri olan Tahran'daki sefirlik görevini kızının verem hastalığını duyduğu için bırakmış ve 1898 yılında İstanbul'a ailesinin yanına dönmüştür. Kendisi uzun bir süre yatalak bir hayat sürmüştü ve 6 Şubat 1910 tarihinde Erenköy'de bulunan köşkünde vefat etmiştir. Defni ise Sahra-yı Cedid mezarlığına yapılmıştır (Budak, 2002, s.77).

Münif Paşa hayatının yaklaşık elli yılını Osmanlı Devleti için eğitimci, kültür adamı, memur, diplomat olarak geçirmiştir. Döneminin bilimsel faaliyetleri kapsamında hem Doğu hem Batı kültürünün içerisinde bulunarak yüksek bir eğitim ve bilim düzeyi edinmiştir. Edindiği bilimsel birikimini Osmanlı Devleti ve toplumu için nitelikli bir şekilde birçok alanda kullanmıştır. Eğitimli bir "Osmanlı Aydını" olarak görülen Münif Paşa, toplumun bilgi ile yükselebileceğini, gelişmiş bir medeniyetin ancak eğitim ve bilgi ile olabileceğini hayatı boyunca gerçekleştirdiği çalışmalarla göstermiştir.

3. Münif Paşa'nın Türk Kütüphaneciliğindeki Yeri ve Etkileri

Osmanlı Devleti, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ile beraber yüzünü Batı'ya dönmüş ve bu bağlamda toplumsal düzenlemeleri ele almaya başlamıştır. Söz konusu düzenlemeler öncelik olarak görülen gelişmeleri içermiştir. Dönemin siyasi gelişmeleri sebebiyle bu düzenlemeler daha çok askeri boyutuyla ele alınmış olsa da XIX. yüzyılda Tanzimat'la başlayan düzenlemeler, gelişimi topluma yayma amacını taşımıştır (Ortaylı, 2004, s.73-74). Bu bağlamda modern bir gelişimin topluma yansımaları gerekliliği önemli bir konudur.

Yenileşme dönemi olarak da ifade edilen Tanzimat'ın başlangıcı, devam eden süreçte Osmanlı aydınları tarafından desteklenmiştir. Bu dönemin aydınları hakkında Batı toplumlarını iyi tanıyan kimselerden oluştukları yorumu yapılmıştır. Özellikle tercüme odalarında ve Osmanlı Devleti'nin büyükelçiliklerinde görev edinen aydınlar, Batıdaki gelişmeler üzerine erken fikir sahibi olmuşlardır (Zürcher, 1996, s.71). Tercüme odalarında ve büyükelçiliklerde görev yapan kişilerin başında gelen biri de Münif Paşa'dır. Münif Paşa, yaşamış olduğu dönem içerisinde üç kere maarif nazırlığı (eğitim

bakanlığı) yapmış ve eğitimle olan ilişkisinde toplumu aydınlatma sorumluluğunu üzerinde hissetmiştir. Bu sorumluluğu bilim öğrenme, eğitim alma ve topluma yayma olarak düşünen Münif Paşa, Batılılaşma Dönemi içerisinde yer alan en önemli Osmanlı aydınlarından biri olarak gösterilmektedir (Işıқтаç, 2012, s.10). Buradan da anlaşılacağı üzere, Batılılaşma Dönemi'nde gerçekleştirilen yenilikleri halka aktarma fikri toplum aydınlarının en önemli özelliklerinden biridir.

İleri görüşlü bir Osmanlı aydını olan Münif Paşa, toplumu çağın gereklerine göre eğitmek ve bilgilendirmek amacını güden fikirlerini “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye” ile güçlendirmiştir. Nitekim Cemiyet içerisinde halkın aydınlanmasına katkı sağlayacak bir kütüphane ve kıraathane oluşturma fikri, Münif Paşa'nın önemli icraatlarından olmuştur. Cemiyet, bilgiyi topluma yayma fikrini savunmuş ve temelinde bilimsel faaliyetlerin toplum tarafından anlaşılmasını hedeflemiştir. Bu hedefin kütüphane ve kıraathaneler aracılığıyla sağlanacağı düşünülmüştür. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, bilginin topluma yayılması üzerine sahip olduğu anlayış ile Osmanlı'da gelecek yıllarda inşa olunacak kütüphane anlayışına temel oluşturmuştur (Alpay, 1987, s.19,20). Bu düşüncenin hayata geçirilmesi için çaba gösteren Münif Paşa ve cemiyetin diğer aydınları, Osmanlı toplumunun kültürel anlamdaki gelişimine doğrudan destek verdiği göstermektedir.

Dönemin değişen bilim yapısını ve bilimsel gelişmelerini halkın yararına sunma düşüncesiyle kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi, Türk kütüphaneciliği açısından değerlendirildiğinde ilk cemiyet kütüphanesi olarak kabul edilmektedir. Hazırlanan cemiyet yönetmeliğine göre cemiyetin resmî yayın organı olan *Mecmua-ı Fünun* dergisinde kütüphanede görev yapacak kişinin “Hafız-ı Kütüp” olacağı belirtilmiştir (Cunbur, 1967, s.4). Buna göre, modern Türk kütüphaneciliğinin temellerini Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma hareketleri içerisinde atan Münif Paşa, bilim ve eğitim faaliyetlerini kütüphane gibi kültürel bir çatı altında toplamayı hedeflemiştir.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi için Münif Paşa tarafından 10 maddelik bir kütüphane nizamnamesi (yönergesi/yönetmeliği) hazırlanmıştır (Cunbur, 1964b, s.694-695). Bu nizamname, cemiyetin resmî yayın organı olan *Mecmua-ı Fünun* dergisinin Temmuz 1862 tarihli ilk sayısında 14. ve 15. sayfalarında yayımlanmıştır. İlgili nizamnameye göre kütüphane hizmetlerinin genel işleyişinden sorumlu olarak gösterilen ünvana sahip hafız-ı kütübün sorumlulukları şu şekilde ifade edilmiştir (Akın, 1991, s.162-163):

- Hafız-ı kütüp cemiyet üyeleri içerisinde bir yıl süre ile seçilecek,
- Kütüphane içerisinde ücretsiz bir şekilde hizmet verecek,
- Hafız-ı kütübün görev süresi tamamlandığı zaman yeniden aynı görev için seçilebilecek,
- Hafız-ı kütüp, Münif Paşa tarafından hazırlanan kütüphane nizamnamesine uygun bir idare gösterecektir.

Osmanlı Devleti'nde önemli bir kültür mesleği olarak görülen “Hafız-ı kütüp” yıllar boyunca değerini korumuş ve günümüze kadar ulaşmıştır (Tak, 2020, s.81). Günümüz Türk kütüphaneciliği açısından son derece büyük bir öneme sahip olan kütüphaneciler, Münif Paşa için de dönemin şartlarına göre kütüphanedeki varlığını hafız-ı kütüp ünvanıyla taşımıştır. Hafız-ı kütüp ünvanına mesleki bir kavram olarak yaklaşan Münif Paşa, hazırladığı nizamname ile kütüphane işleyişi kadar mesleğe ve kütüphanede görev yapan kütüphaneciye de değer verdiğini göstermektedir.

Münif Paşa'nın hazırladığı kütüphane nizamnamesine göre Cemiyet-i İlmiye Osmaniye'ye üye olan bireylerden birinin hafız-ı kütüp olacağı anlaşılmaktadır. Hafız-ı kütüp olan kişinin, toplumla bilgiyi buluşturma sorumluluğu için gönüllü bir faaliyette bulunacağı “ücretsiz hizmet” maddesiyle belirlenmiştir. Nizamnameye göre, kütüphanedeki görevini belirlenen sürede tamamlayan hafız-ı kütübün, yeniden aynı görev içerisinde bulunabileceği görülmektedir. Ayrıca, Münif Paşa'nın hazırladığı nizamnamenin kütüphanenin idaresi hakkında bir başvuru kaynağı olduğu söylenebilir.

Cemiyet Kütüphanesi için Münif Paşa tarafından hazırlanan nizamnamede kütüphanenin işleyişi ile ilgili sorumlulukların yer aldığı unsurlar ise aşağıdaki şekilde vurgulanmıştır (Cunbur, 1964b, s.694-695):

- Kütüphane koleksiyonu içerisindeki tüm kitapların ilk sayfasının arkasına cemiyete ait mührün vurulması,

- Ciltli kitaplar için mümkünse cemiyet ünvanının görünür şekilde yerleştirilmesi,
- Cemiyete üye olan veya olmayan herkesin kütüphanedeki kitapları inceleyebilecekleri,
- Kütüphanede görevli hafız-ı kütübün 3 ayrı defter tutması gerektiği ve bu defterlerle ilgili ise;
 - Birinci defterde kitapların ne zaman temin edildiği, kitapların ismi ve fiyatları, kitap eğer bağış yoluyla kütüphaneye kazandırıldıysa bağış yapan kişinin ismi,
 - İkinci defterde alfabetik olarak kitapların ve müelliflerinin kayıtları,
 - Üçüncü defterde ise kitapların konularına göre tasnif bilgisinin yer alması hakkında bilgiler içermelidir.
- Kitap ödünç almak isteyen bir cemiyet üyesi olursa hem kitabın hem de kendisinin isim bilgisini içeren bir belgeyi doldurması gerektiği,
- Ödünç alınan kitap kirlenir, yırtılır veya kaybolursa yerine aynı kitaptan tedarik edilmesinin gerekliliği,
- Zarar gören bir kitap olur ve yerine temin edilemezse komisyonun belirleyeceği bir fiyatın ödenmesi ya da kitabın değeri kadar başka bir kitabın kütüphaneye kazandırılması,
- Kitap ödünç sürelerinin bir ayı geçmeyeceği,
- Kitap süresinin uzatımı ile ilgili talep durumunda hafız-ı kütübün bir ay daha süre vermesi,
- Ödünç alınan kitabın zamanında iade edilmemesi durumunda cemiyet sandığına ödenmek üzere haftalık olarak 20 kuruş ceza işleminin yapılması,
- Kütüphanede kullanılması için herhangi bir kimse tarafından verilen hediyein cemiyet oturumunda duyurularak cemiyet üyelerine bilgi verilmesi,
- Kütüphaneye hediye veren her kişi için cemiyet reisinin ifadesini içeren bir “teşekkürname” verilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.

Münif Paşa'nın kütüphane hizmetleri için geniş bir kapsamda bizzat hazırladığı nizamname içeriğinin, günümüz Türk kütüphaneciliğinde yer alan birçok hizmetle benzer olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre nizamname içeriği ile günümüz kütüphane hizmetlerinin benzer hizmetleri aşağıdaki gibi sıralanabilir.

- Kütüphaneler koleksiyonunda bulundurduğu ve satın aldığı her kitabın iç kapağına mühürleme işlemi gerçekleştirmekte,
- Kitaplar hangi kütüphaneye ait bir materyal ise o kütüphanenin bilgilerini içeren damgalama yapılmakta,
- Özellikle halk kütüphaneleri bağlamında değerlendirildiğinde toplum içerisinde ayırım gözetmeksizin herkes kütüphane koleksiyon ve hizmetlerinden yararlanmakta,
- Kütüphaneciler kütüphanede bulunan kitapların bilgilerini günümüz koşullarının sağladığı bilgi teknolojileri imkânlarına göre kataloglamakta,
- Ödünç kitap olarak kütüphane koleksiyonundan yararlanan kullanıcılar için iade işlemleri ile ilgili hatırlatıcı bir bilgi fişi verilmekte,
- Ödünç alınan kitap kullanıcı tarafından yırtılma veya kaybolma benzeri zarara uğratılırsa aynı kitabın kütüphaneye kazandırılması yönünde işlem yapılmakta,
- Kullanıcının zarar verdiği kitapla ilgili yeniden koleksiyona kazandırma işleminde kitaba erişilememe durumuna bağlı olarak komisyonca belirlenecek kitap bedeli kullanıcı tarafından maliyeye ödenmekte,
- Kitap ödünç sürelerinin kütüphane türü ve kullanıcılarına göre değişebileceği öngörüsüyle 15 gün ödünç hizmeti sağlanmakta,
- Kütüphane kullanıcıları kitap uzatma hakkına sahip olmakta ve ödünç verilen gün sayısı kadar bu hakkı kullanabilmekte,
- Kitap iadesinin geciktiği durumlarda halk kütüphanelerinde herhangi bir maddi ceza işlemi uygulanmasa da üniversite kütüphanelerinde geciken gün sayısına göre üniversitenin belirlediği bir meblağ ödenmekte,
- Toplum bireyleri kütüphane koleksiyonunda bulunması için kitap bağışında bulunabilmekte ve kütüphaneci tarafından ilgili bağışa ait bilgiler kaydedilmekte,
- Kütüphane yönetimi kütüphaneye bağış yapan kullanıcılar için teşekkür ifadesini içeren belge vermektedir.

Kısaca, Münif Paşa döneminde halkı bilgilendirmek amacıyla kurulan Cemiyet Kütüphanesinin günümüz kütüphane görev ve sorumlulukları ile benzer uygulamalarından açıkça söz edilebilir.

Münif Paşa önderliğindeki Cemiyet-i İlmiye Osmaniye, bünyesinde kütüphane ile beraber bir de kiraathane açmıştır. *Mecmua-ı Fünun* dergisinin 22. sayısı Mart 1864'te halkla buluşur ve bu sayıda "Cemiyet merkezinde kiraathane küşadı" başlığı ile söz konusu kiraathane hakkında bilgi verilir (Çavdar, 1995, s.52). Toplumun kitap dışındaki diğer kültürel kaynaklar aracılığıyla da bilgilenmesi için gazetelerin var olması gerektiğini düşünen Münif Paşa, farklı dillerdeki yayınlarla ilgili düşüncesini kiraathane oluşturarak halka yansıtmayı hedeflemiştir. "Çiçek Pazarı" olarak bilinen yerde kütüphanenin ardından kiraathanenin açılması ve kiraathane hizmetleri ile ilgili verilen bilgiler aşağıdaki gibi ifade edilmektedir (Cunbur, 1967, s.8):

- Kiraathanenin salı günleri haricinde her gün sekiz saat kadar hizmet vereceği,
- Kiraathaneden hiçbir ayırım gözetmeksizin herkesin yararlanabileceği,
- Kiraathaneye üye olmak isteyenlerin üye kimseler tarafından önerilebileceği,
- Devlet kademelerinde eğitim gören öğrencilerin herhangi bir ücret ödemeyeceği,
- Kütüphane ve kiraathane ortamının son derece davetkâr bir ortam olduğu,
- Halkın bilgilenmesi amacıyla kurulan kütüphane ve kiraathanede kitap ve gazete okunabileceği,
- İnsanların birbiriyle görüşmek ve kültür sohbetleri gerçekleştirmek için buluşma noktasının kiraathane olacağı,
- Satın alındığında yıl içerisinde 8000-9000 kuruş ödenecek gazetelerin kiraathane içerisinde 60 kuruşla okunabileceği,
- Kiraathane üyelerine haftada iki kere olmak üzere ücretsiz İngilizce ve Fransızca dillerinde eğitim verileceği,
- Kiraathane içerisinde bulunan okuma odasında 7 Türkçe, 10 Fransızca, 5 İngilizce, 4 Ermenice, 3 Rumca gazetenin var olduğu,
- Kiraathanede yararlanılacağı düşünülen 5 adet süreli yayının da sipariş edildiği okuyuculara bildirilmiştir.

Kütüphane ve kiraathane ile oluşturulan bu kültür ortamının Osmanlı toplumu için son derece değerli olduğu söylenebilir. Münif Paşa'nın eğitim bilimini okuma ve bilgilenme ile örtüştürmesi, halkın da aynı biçimde aydınlanabileceği düşüncesiyle kendisini harekete geçirmiştir. Kütüphane ile beraber kiraathanenin de halkın hizmetine sunulması okuyan bir toplumun inşa edilmesi hedefine yönelik hareket edildiğini göstermektedir. Söz konusu dönemde kütüphane ile kiraathanenin yapı ve hizmet farklılıkları tarihsel ve siyasal bağlamda araştırılması gereken bir konu olarak ilgi çekici görünmektedir.

Günümüzden yaklaşık 160 yıl önce halkla buluşturulan bu nitelikli hizmetler günümüz Türk kütüphaneciliği açısından değerlendirilecek olursa;

- Kütüphaneler resmî tatiller haricinde toplum hizmeti vermeyi sürdürmekte,
- Kütüphane hizmetlerinden yararlanmak isteyen herkes herhangi bir sınırlama ile karşılaşmamakta,
- Kütüphanelere her yaştan birey üye olabilmekte,
- Kütüphane hizmetleri herkes için ücretsiz olarak verilmekte,
- Kütüphane ortamları kullanıcıların ilgi ve ihtiyaçlarına göre düzenlenmekte,
- Toplum bireylerinin aldığı nitelikli kütüphane hizmetlerine ek olarak insanların buluşma noktası olmasının yanı sıra "Üçüncü Mekân Kütüphaneler" olgusu taşınmakta,
- Kütüphane koleksiyonunda yer alan kitap ve diğer basılı materyallerin kullanımında herhangi bir ücret talep edilmemekte,
- Toplumun bilgilenmesi ve okuyan bir toplum hedefi için günümüz şartlarına uygun bir şekilde kullanıcıların beklentilerini karşılayacak dil ve teknoloji öğrenimi üzerine planlamalar yapılmakta,
- Kütüphanelerin kullanımında herkese eşit yaklaşım açısından koleksiyonda birden çok dile ait eserler bulunmakta,
- Her yaştan bireyin takip edebileceği süreli yayınların kütüphanelerde bulunmasına özen gösterilmektedir.

Münif Paşa dönemindeki kütüphane ve kiraathane hizmetlerine bakıldığında günümüz Türk kütüphaneciliği hizmetlerine benzer bir yapının bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla Münif Paşa'nın kütüphane ve kiraathane ile ilgili düşüncelerinin günümüzdeki hizmetler için öncü yaklaşım ve uygulamalardan olduğu söylenebilir.

Cemiyet Kütüphanesi ile ilgili bilgileri vatandaşlara paylaşmayı önemseyen Münif Paşa, Mecmua-i Fünun dergisinin 24. sayısında koleksiyon hakkında bilgiler sunmuştur. Bu ifadelere göre, Kütüphanenin koleksiyonunda 1000'den fazla ciltli kitabın yer aldığı; coğrafya, fizik, sağlık gibi ilimlere ait kaynakların bulunduğu bildirilmiştir. Kütüphaneye bağışlanan kitaplar hakkında ise daha çok fen bilimleri ve teknik bilimler alanlarına ait eserlerin bulunduğu ifade edilmiştir. Bu kapsamda Mecmua-i Fünun dergisine katkı sağlayan bir koleksiyon yapısına da dikkat çekilmektedir (Budak, 2002, s.222). Bir Osmanlı aydını olarak Münif Paşa'nın, halkın bilgilenmesi gereken konularla ilgili Cemiyet Kütüphanesi koleksiyonunu şekillendirdiği görülmektedir.

1865 yılına gelindiğinde İstanbul'un tamamını olumsuz etkileyen kolera salgını ile karşılaşmış ve bu nedenle toplum bireylerinin sık kullandığı alanları kapatma yoluna gidilmiştir. Bu durumdan Cemiyet de etkilenmiş ve bünyesinde bulundurduğu kütüphane ve kıraathane gibi kültür mekânlarına ve hizmetlerine son vermek durumunda kalmıştır. Cemiyet Kütüphanesinin kuruluşundan itibaren 4 yıl kadar, kıraathanenin kuruluşundan ise 1 yıl kadar sonra faaliyetlerini sonlandırdığı kolera salgınının başlangıç tarihi ile anlaşılmaktadır (Cunbur, 1967, s.9). Cemiyet Kütüphanesi ve daha sonra kurulan kıraathane, toplum sağlığını tehdit eden bir durumdan dolayı hizmetlerine devam edememiş olsa da Münif Paşa'nın halkın okuması ve bilgilenmesi için gerçekleştirdiği faaliyetler, kütüphaneye verdiği önemi göstermektedir.

Cemiyet Kütüphanesi, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma dönemi içerisinde kurulmuş bir dernek kütüphanesi olarak Münif Paşa'nın önderliğinde topluma hizmet etme sorumluluğunu 4 yıl kadar taşımıştır. Bu süre içerisinde toplum aydınlanmasına yönelik faaliyetler üreten cemiyet, günümüz kütüphaneciliğine zemin oluşturacak hizmetlerini dönemin Osmanlı toplumuna sunmuştur. Bu kapsamda değerlendirildiğinde halkın okuma alışkanlığı edinebilmesine yardımcı olması, dönemin bilimsel faaliyetlerini içeren koleksiyon yapısının sergilenmesi ve kütüphane işleyişi ile ilgili günümüze yakın hizmetlerin yer alması, kütüphanenin bugünkü Türk kütüphaneciliği açısından ne denli önemli olduğunu düşündürmektedir.

Münif Paşa XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla halk ile bilginin buluşacağı mekânın kütüphaneler olması gerektiğini savunarak Cemiyet Kütüphanesi ve kıraathane hareketinden sonra da girişimlerde bulunmuştur. Dönemin kütüphane hizmetlerindeki anlayış 1869 yılında çıkarılan *Maarifi Umumiye Nizamnamesi* ile değişmiştir. Bu değişim çağdaşlaşma hareketi olarak nitelendirilmiştir (Soysal, 1976, s.257). Söz konusu nizamnameden önce Osmanlı Devleti içerisinde halka hizmet eden kütüphaneler daha çok kişilerin kendi imkânlarıyla kurulmuş ve vakıf kütüphaneleri adı altında birleşmiştir. Nizamnamenin çıkarılmasıyla birlikte bu sürecin devlet eli yardımıyla yapılması öngörülmüştür. Buna göre, kütüphane kurumunu ve hizmetlerini ilk kez devlet sorumluluğuna alan ve kamu hizmeti sayan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* Türk kütüphanecilik tarihi açısından çok önemli bir değişimi ve gelişimi ifade etmektedir. Münif Paşa kütüphanelerle ilgili gelişmeleri maarifle ilgisinin üst seviyede olması sebebiyle Maarif Nazırlığı yaptığı dönemden önce takip etmiştir. Buradan hareketle İstanbul sınırları içerisinde bir "Millet Kütüphanesi"nin kurulması gerekliliğini düşünmüştür. 1869-1871 yılları arasında görevde bulunduğu Maarif Meclisi Başkanlığında bir layiha hazırlamıştır. Hazırladığı layiha dönemin Hariciye Mektupçusu Ethem Pertev Paşa tarafından düzenlenmiştir. Bu layihanın "Münif Paşa Layihası" adıyla dönemin sadrazamı Ali Paşa'ya teslim edildiği bilgisi mevcuttur (Soysal, 1987, s.9). Bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere Münif Paşa'nın eğitim faaliyetlerinin yanı sıra yasal alanda kütüphane açma girişimlerinde bulunmaya devam ettiği görülmektedir.

Münif Paşa'nın hazırlamış olduğu layiha, günümüzde Beyazıt Devlet Kütüphanesinde yer alan Ali Emiri Kitapları Layihalar Bölümü 85 numaralı kayıt içerisinde bulunmaktadır. Layiha ile ilgili Ali Emiri Efendi'nin de bir önsöz eklediği bildirilmektedir. Bu önsözde layihanın 217*103 mm ölçüsünde ve 7 sayfadan oluştuğu bilgisi verilerek, Münif Paşa tarafından hazırlandığı, Hariciye Mektupçusu Edhem Pertev Paşa tarafından genişletildiği ve Sadrazam Ali Paşa'ya sunulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Sadrazam Ali Paşa'nın da layiha üzerinde birkaç düzeltme yaptığı belirtilmiştir. Münif Paşa, dönemin Osmanlı yönetimine kadar ulaşan bu layihasında kütüphanecilik faaliyetleri için aşağıdaki unsurlara değinmiştir (Cunbur, 1964a, s.229):

- İstanbul içerisinde sultanlar ve hayırseverler tarafından kurulan 40 kadar kütüphanenin bulunduğu,

- Kütüphaneler içerisinde bulunan koleksiyonların genelinde dini bilgiler içeren yayınların yer aldığı ve fenni yayınların daha az oranda olduğu,
- Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketleri içerisinde bulunması sebebiyle kütüphanelerde toplumun bilgi ihtiyacını karşılamada yetersiz kaldığı,
- Osmanlı Devleti adına gittiği görevler kapsamında gördüğü Batı uygarlıklarının kütüphanelerinde daha çok bilim kitaplarının yer aldığı,
- Batılılaşma hareketleri içerisinde toplumun daha çok bilgiyle buluşmasını sağlayacak kütüphanelere ihtiyaç olduğu,
- Darülfünun ve sanat mekteplerinin eğitime kazandırılmasıyla gençlerin bilime duyduğu ilginin arttığı,
- Kütüphane koleksiyonlarının gecikmeden artırılması gerektiği,
- İstanbul içerisinde bulunan kütüphanelerdeki koleksiyonların herkesin ulaşabileceği bir kütüphanede toplanmasına hizmet edilmesi gerektiği,
- Kütüphanelerde kullanıcıların talep ettiği okuma kitapları ile ilgili erişim problemi yaşandığı belirtilmiştir.

Münif Paşa'nın bu layiha ile dönemin kütüphanecilik faaliyetlerine dair düşüncelerini aktardığı görülmektedir. İstanbul içerisinde bulunan kütüphane sayısını bilmesi, kütüphanelerdeki koleksiyonlar hakkında bilgiler edinmesi, toplumun bilgi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kütüphaneler istemesi, imparatorluğa hizmet kapsamında gittiği Batı medeniyetlerindeki gelişimi yansıtmayı, modern bir toplum yapısı için bilimsel faaliyetlerde bilime ayrılan alanın artmasına dair çalışmalar yapması, Osmanlı Devleti'nin geleceği olarak gördüğü gençlere yatırım yapılmasını önermesi, kütüphanelerden yararlanan kullanıcıların bilgi gereksinimlerine göre düzenlemelere gidilmesine yönelik ifadeler içermesi ve toplumun tamamına hizmet edecek bir "Millet Kütüphanesi"nin var olması ile ilgili düşünceleri onun son derece nitelikli bir "Osmanlı aydını" olduğunu göstermektedir.

Münif Paşa, "Millet Kütüphanesi"nin var olması hakkındaki fikrini geliştirerek, kütüphanenin nerede ve nasıl kurulması gerektiği ile ilgili düşüncelerini de açıklamıştır. Münif Paşa kütüphanenin herkese hizmet etmesi ve erişilebilirliğinin olması gerektiğini düşünmüştür. Bu sebeple, kütüphaneyi bugün de Çemberlitaş olarak bilinen yerde, Osmanlı Matbaasının yer aldığı Elçiler Hanı arsasına konumlandırmıştır. Dönemin mimarlarından biriyle çalışarak düşündüğü kütüphanenin planına dair çalışmalar yapmıştır. Hazırladığı layiha ile birlikte "Millet Kütüphanesi"ne ait planın da sadrazama sunulduğu belirtilmektedir. Kütüphanenin inşa maliyeti ile ilgili çalışmalar da yapan Münif Paşa, hesaplamalarına binaen 20 bin altının bu süreçte kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Osmanlı maliyesinin de dönemin şartlarına göre zor bir dönemden geçtiğini öngören Münif Paşa, kütüphane binasının yapımında bağış yolunun kullanılabilirliğini düşünmüştür. Binanın tamamlanması ile birlikte koleksiyon gelişiminde de bağış yöntemini düşünmüştür (Budak, 2002, s.240). Münif Paşa'nın kütüphanelerle ilgili çalışmaları onun eğitim, toplum, bilgi ve kütüphane unsurlarına verdiği önemi açıkça göstermektedir.

Münif Paşa, hazırladığı layihada ana fikir olarak "Millet Kütüphanesi" düşüncesini açıklamıştır. Bu ifadenin "Milli Kütüphane" olabileceği ifade edilmektedir. Dönemin Osmanlı toplumuna hizmet edecek bir milli kütüphane kurma girişimi son derece değerli bir düşünce olup, bu fikrin uygulanması hakkında gerçekleşen bir durum olmasa da 1882 yılında Sadrazam Sait Paşa'nın yoğun çabalarıyla kurulan Bayezit Umumi Kütüphanesi, Münif Paşa'nın önerdiği kütüphane türüne yakın bir yaklaşımla toplum hizmetine sunulmuştur (Cunbur, 1964a, s.230). Münif Paşa'nın toplumu aydınlatma bilinci, maarifin yaygınlaştırılması fikrine (Duran, 1986, s.850) dönüşmüş ve bu fikri kütüphanelerle desteklediği görülmüştür.

Münif Paşa, 1881 yılında, 2. Kez Maarif Nazırlığı yaptığı dönem içerisinde "Kütüphanelerin Suret-i İdaresi" başlığında bir çalışma daha gerçekleştirmiştir (Soysal, 1987, s.10). Söz konusu çalışma, alan yazın kaynaklarına göre ilk kütüphane yönetmeliği olarak değerlendirilmektedir (Cunbur, 1964c, s.28). Münif Paşa'nın hazırladığı düşünülen bu Talimatname'de kütüphanelerdeki işleyişle ilgili içerik bilgisi aşağıdaki gibi özetlenmiştir (Erünsal, 1990, s.407-411):

- Kütüphaneler öğleden bir saat önce açılıp öğleden üç saat sonra kapanacak olup, içerisinde hafız-ı kütüpler bulunacak,

- Kütüphanelerden yararlanmak isteyen okuyucular için oturma ve okuma alanları oluşturulacak ve kütüphanelerin temizliğine önem gösterilecek,
- Hafız-ı kütübün güvendiği bir kimse dahi olsa kütüphanelerden herhangi bir kitap ödünç verilmeyecek, kitaplar kütüphaneler içerisinde kullanılacak,
- Kütüphanelerde görev yapan hafız-ı kütüp koleksiyondaki bir kitabı ödünç verir veya çaldırırsa Kanunname-i Hümayun'un 82. maddesince yargılanacak,
- Kütüphaneden yararlanmak isteyen okuyuculara güzel bir yaklaşım sergilenecek, talep ettiği kitaba erişmesi için çaba gösterilecek,
- Okuyucuların kütüphane koleksiyonundan yararlanması için inceleyebileceği en fazla 3 kitap verilecek,
- Kütüphaneler içerisine yanıcı bir madde ile giriş yapılması kesinlikle yasak olacak,
- Kütüphanelerde her ne sebeple olursa olsun gündüz de gece de hiç kimse yatmayacak,
- Okuyucuların kitaplara zarar verme ihtimaline karşılık koleksiyonu korumaya yönelik olarak okuyucu takibi yapılacak,
- Kütüphanelerin koleksiyonlarında çok değerli görülen ve resimli olan kitaplar değerini bilmeyecek okuyuculara teslim edilmeyecek,
- Kitapların kirlenmemesi için okuyucular güzel bir şekilde uyarılacak,
- Kitapların sağlıklı bir şekilde kullanılabilmesi için hem kitabın cildi hem de rafların ayda bir silinmesi sağlanacak,
- Hafız-ı kütüpler yasal bir zorunluluk olmadığı sürece görevlerinden ayrılmayacak,
- Hafız-ı kütüpler Maarif Bakanlığına bildirmek üzere ihtiyaçları halinde izin kullanılabilir,
- Hafız-ı kütübün bulunmadığı süre içerisinde kütüphane ile ilgilenecek nitelikli birini Maarif Bakanlığına bildirmek üzere vekil olarak bırakabilecek,
- Hafız-ı kütüp olan kimselerden vefat eden biri olursa söz konusu kadroya hafız-ı kütüplerin ya da Meclis-i Maarifin izni olmadan bir atama yapılmayacak,
- Kütüphanelere müfettişler tarafından denetim yapılacak ve kütüphanelerle ilgili kitap sayısı ile hafız-ı kütüp kişinin bilgisi olacak şekilde Sicill-i Umumiye kaydı oluşturulacak,
- Müfettişlerce yapılan kontroller sırasında kütüphane koleksiyonlarında cildi tamir görmesi gereken kitaplar önceliklendirilecek ve gereken işlem yapılacak,
- Kütüphanelerin düzenli kontrolleri müfettişlerce 3 ayda bir olmak üzere yapılacaktır.

Münif Paşa'nın 19 maddelik "Kütüphanelerin Suret-i İdaresi" Talimatnamesi, oldukça geniş bir çerçevede hazırlanmıştır. Kütüphanelerin toplum için ne denli önemli mekânlar olduğunu her maddeye işlemiş olan Münif Paşa, söz konusu Talimatname içerisinde kütüphanelerin açılış-kapanış saatlerini, hafız-ı kütüplerin kütüphanelerdeki görevlerini, okuyucuların kütüphanelerden nasıl yararlanacaklarını ve kütüphane ile ilgili kayıtların tutulup daha iyi hizmetler üretebilmek için denetimler yapılmasını işaret etmiştir. Bu anlamda dönemin kütüphanecilik faaliyetlerini düzenleyen bir içeriğin bulunması Talimatname'nin değerini göstermektedir.

Münif Paşa'nın günümüz Türk kütüphaneciliği için eşsiz bir dayanağı XIX. yüzyılda sunduğu görülmektedir. Bilimsel faaliyetlerin kültür ile buluşması gerektiğini düşünen Münif Paşa, Osmanlı toplumunu bilgi ile beslemek için kütüphanelerin en iyi yol olduğunu düşünmüştür. Buna göre, cemiyet kütüphanesinin kurulması, ilmî faaliyetlerin duyurulması için *Mecmua-i Fünun* dergisinin oluşturulması, ardından kıraathane hizmetinin topluma kazandırılması, tüm toplumun kütüphanelerden yararlanabileceği düşüncesine hizmet eden layiha hazırlanması, topluma eğitim ve kültür katkısı sağlayan kütüphanelerin nasıl yönetilmesi ile ilgili talimatnamenin duyurulması Münif Paşa'nın kütüphanelerle olan ilişkisini ve kütüphanelere ilişkin ilerici yaklaşımını bir şekilde göstermektedir.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketlerinin başladığı XVIII. yüzyıl, ağırlıklı olarak öncelikli görülen askeri gelişmelerle seyretmiştir. XIX. yüzyıl itibariyle askeri gelişmelerin yanı sıra eğitsel, kültürel, hukuksal, sosyal, siyasal açıdan birçok yeniliğin Osmanlı toplumu ile buluştuğu görülmüştür. Araştırma kapsamında, ilk önce dönemin sosyal ve siyasal gelişmeleri ele alınmıştır. Ardından söz konusu yenilikleri hayatı boyunca deneyimleyen Münif Paşa'nın donanımlı kişiliği ile örtüşen "Osmanlı aydını" kimliği ve dönemin kültür yapısındaki bilimsel faaliyetleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise dönemim

kültürel gelişimine doğrudan katkı sağlayan Münif Paşa'nın günümüz Türk kütüphaneciliğine temel olan fikirlerinin değerlendirilmesi ilgili kaynaklara göre yapılmıştır.

Türk aydınlanma tarihinin en önemli entelektüel kişiliklerinden olan Münif Paşa, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma hareketleri içerisinde Doğu'yu ve Batı'yı eğitim ve bilgiyle sentezlemiştir. Münif Paşa, hayatı boyunca entelektüel gelişim süreci içerisinde bulunmuştur. Çocukluk yıllarında başlayan dil eğitimini Doğu'da gerçekleştirmiş, gençlik yıllarında ilgisini çekmeye başlayan pozitif bilimleri ise Batı'da öğrenmiştir. Her iki coğrafyada edindiği yüksek maarif becerisi onu Osmanlı Devleti ve toplumuna bir aydın olarak kazandırmıştır. Münif Paşa'nın Türk eğitim ve kültür tarihi açısından üzerinde çalıştığı birçok konu günümüz kültür yapısına öncülük eder niteliktedir. Bu yapının en önemli temellerinden biri ise Münif Paşa'nın değer verdiği kütüphaneler ve günümüz Türk kütüphaneciliğidir. Münif Paşa'nın halkı bilgilendirme ve bilinçlendirme çabalarına katkı sağlaması amacıyla başladığı kütüphane faaliyetleri "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" ile kesişmektedir. Cemiyetin kuruluş amaçlarından biri olan halkı bilgilendirme amacı, Münif Paşa'nın kütüphane ve kıraathane kurma düşüncesine temel oluşturmuştur. Cemiyet adına kurduğu "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi", milli bir kütüphane kurulması fikrini paylaştığı "Münif Paşa Layihası", Türk kütüphaneciliğinin ilk talimatnamesi niteliğindeki "Kütüphanelerin Suret-i İdaresi" günümüz Türk kütüphaneciliği faaliyetlerine zemin oluşturmuştur. Bu temel dayanak, Münif Paşa'nın dönemin kültür yapısında sahip olduğu düşünceleriyle günümüz kütüphanecilik faaliyetlerine ışık tuttuğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, Münif Paşa XIX. asrın Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma süreci boyunca eğitim ve kütüphaneler aracılığıyla toplumu bilgiye ulaştırma çabası içinde olmuştur. Elde ettiği bilimsel bilgileri topluma aktarabilme düşüncesiyle hareket etmiştir. Batılılaşma hareketlerinin ancak toplumsal bilinç ve kalkınma ile gerçekleşeceğini düşünen Münif Paşa, bilgiye erişim merkezleri olarak kütüphanelerin var olması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun için de dönemi içerisinde kütüphane oluşturma faaliyetlerine girişmiş ve toplumu bilgiye erişirme rolünü görev edinmiştir. Türk kütüphaneciliği tarihinde çok önemli bir yeri olan Münif Paşa, entelektüel birikimi ile kütüphaneciliği kaynaştıran son derece yüksek "Osmanlı Aydını" niteliğine sahip bir kişiliktir.

Etik Standartlar ile Uyumluluk

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma için etik kurul iznine gerek yoktur.

Yazar Katkı Beyanı: Yazarlar eşit oranda katkı sağladıklarını beyan etmişlerdir.

Finansal Destek: Yoktur.

Kaynakça

Afyoncu, E. (2018). *Osmanlı'nın hayaleti*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Akın, A. (1991). *Münif Paşa ve Türk kültür tarihindeki yeri*. [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Alpay, M. (1987). Değişen kütüphane anlayışı ve Münif Paşa. *Türkische Miszellen: Robert Anhegger Festschrift*. Divit Press, s. 19-24.

Anameriç, H. (2012). Tanzimat'tan Mütareke dönemine kadar kütüphanelere yönelik çalışmalar (1839-1922). *Erdem* (63), s.1-46. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/666572>

Aydoğdu, N. (2020). Tanzimat Dönemi Türk basınında Islahat Fermanı ve siyasi vatandaşlık politikaları: Eleştiri ve tepkiler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), s. 636-662. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1032079>

Banarlı, N.S. (1983). *Resimli Türk edebiyatı tarihi 2*. Milli Eğitim Yayınları. <https://oygm.meb.gov.tr/kitap/kitap/24/index.html>

Batır, B. (2004). Türk eğitim reformunda bir isim: Mehmet Tahir Münif Paşa. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, s.11-24. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/270915>

- Budak, A. (2002). *Batılılaşma sürecinde çok yönlü bir Osmanlı aydını: Münif Paşa*. [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Cunbur, M. (1964a). Münif Paşa layihası ve değerlendirilmesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s.223-231. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/782887>
- Cunbur, M. (1964b). Tanzimat'ın kütüphaneciliğimize etkileri. *Belleten*, 28(112), 691-700. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2772848>
- Cunbur, M. (1964c). Münif Paşa ve kütüphanelerin yönetimiyle ilgili ilk resmî talimatnâme. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 13(1-2), 28-34. <http://www.tk.org.tr/index.php/tk/article/view/2012>
- Cunbur, M. (1967). İlk dernek kütüphanemiz. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 16(1), 2-9. <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/1867/1843>
- Çavdar, R. T. (1995). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Osmanlı kütüphanelerinin gelişimi*. [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Davud, F. (2017). "Mehmed Tahir Münif Efendi" *Fatin Tezkiresi*. (Haz. Ömer Çiftçi). s. 454. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0>
- Doğan, İ. (2006). "Münif Mehmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/9-12. İstanbul: TDV Yayınları. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/32/C32010355.pdf>
- Duran, R. (1986). Mehmet Tâhir Münif Paşa, hayatı, felsefesi. *Erdem*, 2(6), s. 801-850. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/693711>
- Ekinci, E. B. (1998). Kanun-i Esasî'nin ilânını hazırlayan şartlar. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1-2), s. 509-554. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/261916>
- Erdem, G. (2010). İlanından yüz elli yıl sonra Avrupa Birliği müzakereleri bağlamında İslahât Fermânı'na yeniden bir bakış. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51(1), s. 327-348. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/582458>
- Erünsal, İ. E. (1990). *Kütüphanecilikle ilgili Osmanlıca metinler ve belgeler*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e zihniyet, siyaset ve tarih*. Bağlam Yayınları.
- Işıktaç, Y. (2012). İlk hukuk felsefesi kitabı olarak Münif Paşa'nın "Hikmet-i Hukuk"unun analizi. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (13-14), s. 9-21. https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=ilk-hukuk-felsefesi-kitabi-olarak-munif-pasa%27nin-%27%27hikmet-i-hukuk%27%27unun-analizi---yasemin-isiktac_636924907297324036.pdf
- İhsanoğlu, E. (1987). "Modernleşme süreci içinde Osmanlı Devleti'nde ilmi ve mesleki cemiyetleşme hareketlerine genel bir bakış". *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri. (I. Milli Türk Bilim Tarihi) Sempozyumu* içinde (1-42). (Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. https://isamveri.org/pdfdr/D001141N/1987/1987_IHSANOGLUE.pdf
- İhsanoğlu, E. (1996). Osmanlı Türkiye'sinde kültür ve bilim hayatında tüzel kişiliğin gelişmesi ve teşkilatlanmanın başlaması. *Erdem*, 9(25), 265-292. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/688877>
- İnal, İ. M. K. (1969). *Son Asır Türk Şairleri*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İnalçık, H. (1964). Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkileri. *Belleten*, 28(112), s.623-690. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/3194/tur>
- Karal, E. Z. (1999). Tanzimattan evvel garblılılaşma hareketleri (1718-1839), *Tanzimat I* (s.13-30) içinde, C.1, 2.bs., MEB.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev. Prof. Dr. Metin KIRATLI). Türk Tarih Kurumu.
- Ortaylı, İ. (2004). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İletişim Yayınları.

- Sayılı, A. (1985). Batılılaşma hareketimizde bilimin yeri ve Atatürk. *Erdem*, 1(2), s. 309-408. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/696975>
- Soysal, Ö. (1976). XIX. ve XX. yüzyıllar Osmanlı siyasi yaşamının kütüphane kurumunu etkileyen iki olgusu. *Türk Kütüphaneciliği*, 25(4), s.250-261. <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/1669/1656>
- Soysal, Ö. (1987). XIX. yüzyıl sonlarında Türk ulusal kütüphanesini kurma girişimi. *Türk Kütüphaneciliği*, 1(1), s.9-16. <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/1329/1321>
- Tacan, N. (1999). Tanzimat ve ordu, *Tanzimat 1* (s. 129-137) içinde. 2.bs. MEB.
- Tahir, B. M. (1972). *Osmanlı müellifleri*. (Haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen). C.2. Meral Yayınevi. <https://archive.org/details/OsmanlMMellifleri2.Cild-BursalaMehmedTdhirEfendi>
- Tak, E. (2020). Hâfız-ı kütübten kütüphaneciye: Osmanlıdan günümüze bir mesleğin gelişimi. *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi*, 13, 81–102. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1192880>
- Tanpınar, A. H. (1988). *19. asır Türk edebiyatı tarihi*. Çağlayan Kitabevi. <https://archive.org/details/19.-asir-turk-edebiyati-tarihi/mode/2up>
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (2006). Münif Mehmed Paşa. C.32, s.9-12. İstanbul.
- Unat, F. R. (1968). *Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri*. (Haz. Bekir Sıtkı Baykal). Türk Tarih Kurumu.
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi*. Ülken Yayınları. <https://tls.tc/HEZg2>
- Zürcher, E.A. (1996). *Modernleşen Türkiye’nin tarihi*. İstanbul. <https://archive.org/details/Modernlesen-Turkiyenin-Tarihi>